

BİBLİYOGRAFYA :

E. Taylor, *Architecture of Northwest Persia Under the Il-Khanid Mongols*, Chicago 1941; D. N. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran: The Il-Khānid Period*, Princeton 1955; Mazhar Şevket İpşiroğlu, *Painting and Culture of Mogols*, London 1967; C. Mac Lencina, *Persian Art*, Leningrad 1975, tür.yer.; E. J. Grube, *Persian Painting in the Fourteenth Century: A Research Report*, Napoli 1978; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (trc. Mehmet Reşat Uzmen), İstanbul 1980, s. 331-371; G. Ventrone, "On a Variety of Ilkhanid Wall Decoration", *Isfahan*, Venice 1981, s. 53-68; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara 1986; J. D. Hoag, *Islam*, Stuttgart 1986, s. 133-137; S. S. Blair, *The Ilkhanid Shrine Conyhex at Natanz, Iran*, Cambridge 1986; a.mlf., "Ilkhanid Architecture and Society: An Analysis of the Endowment Deed the Rab-i Rashidi", *Iran*, XXII, Cambridge 1984, s. 67-90; A. K. Coomaraswamy, "Persian Miniatures of the Fourteenth Century", *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, sy. 19, New York 1934, s. 58-60; G. Reitlinger, "Sultanabad", *Transactions of the Oriental Ceramics Society*, sy. 20, Chicago 1944-45, s. 25-34; R. Ettinghausen, "On Some Mongol Miniatures", *KOr.*, III (1959), s. 44-65; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1970, s. 1-147; E. Baer, "The Nisan Tasi: A Study in Persian-Mongol Metalware", *KOr.*, IX (1973-74), s. 39-46; Gönül Cantay, "Amasya Dârüşşifası", *DiA*, III, 5-6; Ramazan Şeşen, "Câmîu't-tevârih", a.e., VII, 132-134; Rahmi Hüseyin Ünal, "Erzurum", a.e., XI, 331; Şebnem Akalın, "Hudâvend Hatun Kümbeti", a.e., XVIII, 284-285.

A. ENGİN BEKSAÇ
AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

İLİG

Eski Türkler'de bir unvan.

Türkçe il "devlet" kökünden +lig ekiyle türetilen ve kaynaklarda illig > ilig şeklinde geçen kelimenin sözlük karşılığı "devletli" olup "hükümdar" anlamındadır (semantik açıdan Osmanlılar'daki "devletli" ile paralel). Ancak bazan devlete bağlı bir bölgenin ya da kanadın idarecisinin unvanı olduğu ve bu durumda "ilhan" ile aynı anlama geldiği görülür. Ayrıca "uluğ" (ulu) ve "beg" (bey) kelimeleriyle birlikte "uluğ ilig" (büyük hükümdar) ve "ilig beg" (veliaht) unvanlarını oluşturur.

İlig unvanına ilk defa Kuzey Çin'de hüküm süren Tabgaçlar'da (386-581) rastlanmaktadır. Daha sonra büyük Uygur Kağanı Böğü'ye (759-780) ait bir belgede, IX. yüzyılın başlarında dikilen Karabalgasun kitâbesinde ve hıristiyan Uygur metinlerinde "hükümdar" veya "saltanat sahibi" anlamlarında kullanılmıştır. Hazar Hakanlığı'nda ise (VII-XI. yüzyıl) ikinci derecede-

ki idarecilerce taşındığı görülür. Kelimenin özel isim olarak kullanıldığına dair ilk örnekler de Batı Hun İmparatoru Attilâ'nın (434-453) oğlu İlek'in, VI. yüzyıl Sabar devlet adamlarından İliker'in ve Macarlar'ın önderi Arpad'ın (ö. 907) oğlu Yelek'in adlarıdır.

Bu unvanın Türk tarihinde öne çıkışı müslüman Karahanlılar dönemine rastlar. Unvan Uygurlar'dan, 840 yılında büyük kağanlıklarının yıkılmasından sonra birlikten ayrılan Yağma-Karluk Türkleri'nin kurduğu Karahanlı Devleti'ne geçmiş ve İslâmiyet'i kabul ederek Abdülkerim adını alan ilk müslüman Türk hükümdarı Satuk Buğra Han'dan (? - 955) itibaren de Karahıтай istilâsına kadar sikkeler üzerinde resmî hükümdarlık unvanı olarak hanelerde birlikte (ilig-han) kullanılmıştır. Bundan dolayı Karahanlı Devleti'ne günümüz tarihçileri tarafından İlihanlar adı da verilmektedir. Ancak Karahanlılar'ın başşehri Balasagun'u (Kuzordu) ele geçiren Karahıтай gürhanının son Karahanlı hükümdarından sadece "İlig Türkmen" diye bahsetmesi, iligin geleneksel han unvanından daha aşağı bir kademede olduğunu göstermektedir. Karahanlılar'dan Selçuklular'a geçtiği anlaşılan (Kutalmış'ın oğlu Alp İlig) unvanın *Dede Korkut Kitabı*'nda da yer alması (İlig Koca oğlu Alp Eren Çapar) uzun süre kullanıldığının işaretidir. Bugün de Kazakistan'ın kuzey sınırının bir kısmını oluşturan nehirle onun Salmış nehriyle birleştiği noktada bulunan şehir (Rusya'da) İlek adını taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü'lugâti't-Türk, I, 106; II, 25; III, 123, 221; Clauson, *Dictionary*, s. 141, 630; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 92, 264; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 153; a.mlf., "İlig Unvanı Hakkında", *TM*, VII-VIII/1 (1942), s. 192-199; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 1981, s. 7, 43-46, 50, 51, 59, 60, 67, 68, 79, 81-83, 95, 130-132, 134, 140, 166, 181, 207, 269, 270, 272, 274, 289, 293, 310; a.mlf., "Karahanlı Devri Kültürü", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, I, 283-286; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 69, 71, 73, 93, 105, 161, 168, 244, 246, 250, 255, 281, 315, 343; Abdülkadir Donuk, *Eski Türklerde Askerî-İdarî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 19-20, 73-76; W. Barthold, *Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 284, 286, 287, 290, 292-296, 301, 305, 318, 319; W. Eberhard, "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *TTK Belleten*, IX/35 (1945), s. 321 vd.; Mirza Bala, "İlig", *İA*, V/2, s. 972-973; O. Pritsak, "Karahanlılar", a.e., VI, 251-252; C. E. Bosworth, "İlek-Khâns", *EP* (İng.), III, 1113.

AHMET TAŞAĞIL

İLİG HANLAR

(bk. KARAHANLILAR).

İLİM

(العلم)

Allah'a nisbet edilen
sübûti sıfatlardan biri.

Sözlükte ilim, "bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrayıp idrak etmek" demektir. İlâhî bir sıfat olarak "Allah'ın gerek duyular âlemine gerekse duyu ötesine ait bütün nesne ve olayları bilmesi" diye tanımlanabilir. Kur'an'da Allah'ın en yetkin şekliyle bilen bir varlık olduğu alim, habîr, şehîd, hâfîz, muhsî, vâsi' gibi isimlerle ifade edilmiştir. Bu kavramlar çerçevesinde ilim "zaman ve mekân sınırı olmaksızın küçük büyük, gizli âşikâr her şeyi ve her hadiseyi müşahede etmişçesine hakkıyla bilmek" mânasına gelir. İlim Kur'an-ı Kerim'in yaklaşık 380 âyetinde isim, muhtelif fiil sîgaları ve sıfat (âlim, alim, allâm, a'lem) şeklinde Allah'a nisbet edilmiştir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "alm" md.). Fahreddin er-Râzî, Kur'an-ı Kerim'de "ta'lîm" kökünden türemiş fiiller Allah'a izafe edilmekle birlikte "muallim" isminin O'nun için kullanılamayacağı konusunda ittifak edildiğini kaydeder (*Levâmî'u'l-beyyinât*, s. 238). İlim sıfatının Kur'an örgüsündeki ilgi alanları çok geniş olup çeşitli münasebetlerle onun kapsamına giren birçok nesne ve olaya temas edilir. Meselâ göklerde ve yerde bulunan her şeyi, insanların kalplerinde gizledikleri veya açıkladıkları bütün düşünceleri, yere gireni ve yerden çıkanı, karadaki ve denizdekileri, insanların bildikleri ve bilmediklerini Allah bilir. Bununla birlikte Allah kimin daha güzel davranacağını, kimin hayır, kimin şer işleyeceğini, Allah'a ve peygamberlere kimin yardım edeceğini herkese göstermek amacıyla insanları imtihana tâbi tutmuştur (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "ftn", "blv" md.leri). İbnü'l-Cevzî Kur'an'da yer alan ilmin "bilmek, anlamak, ayırt etmek, görmek, akıl, izin, kitap, Kur'an, resul, üstün yetenek ve isabetsiz bilgi" mânalarına geldiğini kaydeder (*Nüzhetu'l-â'yün*, s. 451-453). İlim hadislerde de Allah'a nisbet edilmiş, ilâhî ilmin hem duyu hem duyular ötesi âlemi kapsadığı belirtilmiş ve mugayyebâtın sadece O'nun tarafından bilindiği ifade edilmiştir (Buhârî, "İstisâka", 29; Müslim, "İmân", 5). Ayrıca Hz. Peygamber, Allah'ın dine ve dünyaya ait

konularda hangi işin insan hakkında hayırlı olacağını bildiğinden bu tür işi nasip etmesi için O'na niyazda bulunmayı tavsiye etmiştir (*Müsned*, III, 344; Beyhâkî, s. 148-151).

İlim Allah'ın zâtına nisbet edilen sübûtî sıfatlar içinde yer alır ve bunların en kapsamlısını oluşturur. Bu sıfatın zât ile münasebeti ve dolayısıyla mahiyeti hakkında ileri sürülen görüşleri iki noktada özetlemek mümkündür. Selef âlimleriyle Sün-nî kelâmcılar, bütün sübûtî sıfatları ve bu arada ilmi zihnen müstakil bir "mâna" olarak düşünmüş ve bunları zâta izâfe etmişlerdir. Bu bağlamda sözü edilen kavramlar "hayat, ilim ..." şeklinde mâna sıfatları ve "hay, âlim ..." şeklinde mânevî sıfatlar grubuna ayrılmıştır. Zira zât-ı ilâhiyyeye "alîm" sıfatını nisbet edip de O'nun ilminin olmadığını söylemek mümkün değildir. Ayrıca muhtelif âyetlerde ilim kavramı Allah'a izâfe edilmiştir (yk. bk.). Mu'tezile kelâmcılarının çoğu ile Havâric ve Şîa âlimleri, sadece zihinde de olsa zâtan bağımsız olarak düşünülecek kavramların zâta atfedilmesinin kadimlerin çoğalmasına sebep teşkil edeceğini kabul ederek mâna sıfatlarını vârit görmemiş ve Allah'ın zâtıyla âlim olduğunu, başka bir ifadeyle ilmin zâtta mündemiç bulunduğunu söylemişlerdir. İslâm filozoflarının kanaati de bu şekildedir. Hatta filozoflar, tevhid ilkesini tam anlamıyla gerçekleştirilebilmek için zâtı daha çok selbî sıfatlarla nitelermeyi tercih ederek Allah'ın âlim olmasını bilgisizlikten münezzehe bulunması mânasına almışlardır (Hayyât, s. 59-60; Eş'arî, s. 164-167; Kâdî Abdülcebbar, s. 160; İbn Sînâ, s. 587-590, 602-604; Seyfeddin el-Âmidî, s. 76-79; bk. SIFAT).

İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu genelde diğerleri gibi ilim sıfatının da kadîm olduğunu kabul eder. Çünkü ibtidâen yaratmayı gerçekleştirmek ve bunu sürdürmek önceden ilim sahibi olmaya bağlıdır. "Yaratan bilmez olur mu?" (el-Mülk 67/14) âyeti de bu gerçeği ifade etmektedir. İç içe sistemlerden oluşup çok kompleks bir işleyiş ortaya koyan tabiatın belli bir plan ve ön düzenleme olmadan âhenkli bir şekilde devam ettirilmesi mümkün değildir. Birçok âyette Cenâb-ı Hakk'ın âlemlerin, semâvât ve arzın (tabiat) rabbi olduğunun vurgulanması da (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "rbb" md.) bunu gösterir. Ancak Cehm b. Safvân'dan başka Hişâm b. Hakem ve Zürâre b. A'yen gibi bazı Şifî âlimleri, dünya hayatının mükellefler için bir imtihan vesilesi olduğu,

muhtelif âyetlerde bu imtihanı başaranlarla başaramayanların Allah tarafından bilinmesi için mükelleflerin sürdürcekleri hayat şekline atıflar yapıldığı gerekçeyle (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/142; el-Ankebût 29/2-3; Muhammed 47/31; el-Mülk 67/2) ilâhî ilmin hâdis olduğunu iddia etmiş, fakat bu telakkî itibar görmemiştir ('Aķā'idü's-selef, s. 310-317; Hayyât, s. 49-50, 84-87; Eş'arî, s. 490-494; Kâdî Abdülcebbar, s. 193-194; Neseî, I, 193-199; ilâhî ilmin sorumluluk doğuran ihtiyarî fiillere önceden taalluk etmesinin doğurduğu bazı problemler ve çözümleri için bk. KADER).

İlim sıfatının kadîm olmasının gereği üzerinde önemle duran İslâm filozofları, ilâhî ilmin sadece prensipler niteliğindeki küllîlere yönelik olduğunu, temel vasfı değişiklikten ibaret bulunan tek tek olaylara (cüz'iyât) taalluk etmediğini ileri sürmüşlerdir. Zira realitede gerçekleşen her olay sonradanlık özelliği taşır, ona taalluk edecek olan ilim de aynı statüde bulunur, bu durumun ise Allah'a izâfe edilmesi mümkün değildir (İbn Sînâ, s. 595, 600-603). Ancak filozofların bu telakkisi hem naslar hem de akil istidlâl açısından isabetsiz görülmüştür. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın ilmini konu edinen birçok âyet, bu ilmin hiçbir sınır getirmeksizin her şeyi kuşattığını ifade ettikten başka (meselâ bk. Âl-i İmrân, 3/120; en-Nisâ 4/108, 126; et-Talâk 65/12) birçok cüzî hadiseye de taalluk ettiğini haber vermektedir (yk. bk.). Meşşâî felsefesine karşı yönelttiği önemli tenkitleriyle tanınan Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî, İbn Sînâ'nın "vahdetten kesret çıkmaz" telakkisiyle bütün ilâhî sıfatları ilim sıfatına irca edip ilmi de küllîlerle sınırlandıran anlayışının tutarlı olmadığını belirtmiştir (*DİA*, X, 306).

Kelâm literatüründe ilim sıfatıyla ilgili olarak daha çok ilâhî ilmin ezeli oluşu ve bütün varlık ve olayları kapsamı üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Büyük çoğunluğun ilâhî ilmin ezeli olduğunu ve bütün varlık olaylarını kapsadığını kabul etmesine karşılık Cehm b. Safvân, Zürâre b. A'yen ve Hişâm b. Hakem gibi bazı kelâmcıların, ayrıca bir kısım İslâm filozofunun ileri sürdüğü muhalif görüşlerin kesin delillere dayandığını söylemek oldukça zordur. Zira varlık ve olayları bütün yönleriyle kuşatmayan ve ezeli olmayan ilim Allah'a ait bir sıfat olamaz. Bu husus, Allah'ın en yetkin varlık olduğuna ilişkin temel prensiple bağdaşmadığı gibi O'nun gaybı bildiğini ifade eden naslarla da çelişir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "İlim" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "alm" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1061-1065; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "alm", "rbb", "ftn", "bly" md.leri; *Müsned*, I, 412; II, 52, 58; III, 344; Buhârî, "İstiskâ", 29; Müslim, "İmân", 5; 'Aķā'idü's-selef, s. 96, 310-317; Hayyât, *el-İntisâr*, s. 16-17, 23, 45, 49-50, 59-60, 81-87; Eş'arî, *Maķâlât* (Ritter), s. 157-158, 161-168, 171, 173, 182-183, 490-494; Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Beyrut 1986, s. 46-48; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûlî'l-hamse*, s. 160, 193-195; İbn Sînâ, *en-Necât* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1364/1985, s. 587-590, 595, 600-604; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 497, vr. 143^b-145^b; Beyhâkî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, s. 144-152; İbn Hazm, *el-Faṣl* (Umeyre), II, 30, 297-307; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 163, 188, 192-195; Neseî, *Teḫṣirâtü'l-edille* (Salamé), I, 193-199; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, s. 451-453; Fahreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât* (nşr. Tâhâ Abdür-raûf Sa'd), Beyrut 1404/1984, s. 237-241; Seyfeddin el-Âmidî, *Gâyetü'l-merâm* (nşr. Hasan Mahmûd Abdülâtîf), Kahire 1391/1971, s. 76-79, 80-82; İbnü'l-Murtaza, *Ṭabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 12-13; Mustafa Çağrırcı, "Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî", *DİA*, X, 306.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

İLİM

(العلم)

İslâm kültüründe ilâhî ve beşerî bilgi yanında bilim için de kullanılan kapsamlı bir terim.

Sözlükte "bilmek" anlamına gelen **ilim** (ilm) genellikle "bilgi" ve "bilim" karşılığında kullanılır. Klasik sözlüklerde "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçekte örtüşen kesin inanç (itikad), bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması, tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan bir sıfat" gibi değişik şekillerde tarif edilmiştir. "Bilgisizliğin (cehl) karşısı" biçiminde de tanımlanır. Aynı kökten türeyen **âlim**, **alîm**, **allâm** ve **al-lâme**, **ma'lûm**, **ma'lûmât**, **muallim**, **mü-teallim**, **muallim** kelimeleri bilgi anlamıyla bağlantılı olarak kullanılmaktadır. Âlim ve alîm sıfatlarına hem Allah hem de insan için yer verilmekle birlikte Allah için ikincisinin kullanımı daha yaygındır. Aynı şekilde allâm Allah için, allâme ise insanlar için kullanılmaktadır. Kök harfleri aynı olmakla beraber "ilm" masdarından türemeyip bilgi anlamıyla dolaylı olarak bağlantılı olan kelimeler de vardır. **Alem**, **alâmet** ve **âlem** bunlardandır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "İlim" md.;